

INDIVIDUALIZÁCIÓ
SZEMÉLYISÉG
MESTERSÉGES INTELLIGENCIA

*Az ÉN múltja, jelene és jövője
egy digitális világban*
szerk. Kiss Károly

A kötet elkészítését a Kortárs Női Reflexiók Fóruma támogatta

Borító: Bruegel festményének figurája a szolgát, az alattvalót, egy mai európai értelmiségi a személyiséget, a robotfej a mesterséges intelligenciát jeleníti meg

INDIVIDUALIZÁCIÓ,
SZEMÉLYISÉG,
MESTERSÉGES INTELLIGENCIA

INDIVIDUALIZÁCIÓ,
SZEMÉLYISÉG,
MESTERSÉGES INTELLIGENCIA

AZ ÉN MÚLTJA, JELENE, ÉS JÖVŐJE
EGY DIGITÁLIS VILÁGBAN

szerkesztette:
Kiss Károly

© Szerkesztő, szerzők, 2022
© L'Harmattan Kiadó, 2022

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email : harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-414-733-6

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve
kedvezménytel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
harmattan@harmattan.hu; www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Borító: Bruegel festményének figurája a szolgát, az alattvalót, egy mai európai értelmiségi a
személyiséget, a robotfej a mesterséges intelligenciát jeleníti meg (Kiss Károly)
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
A nyomdai munkákat a Prime Rate Kft. végezte, felelős vezető Tomcsányi Péter.

Az ember mint feladat nyomul a világba.
(Németh László)

Előszó

(Vizsgálódásunk tárgya és célja)

Kutatásunk célja az, hogy áttekintsük az egyén, a személyiség kultúrtörténeti és filozófiai felfogását és szerepét a nagy világvallásokban és kultúrákban, és felhívjuk a figyelmet azokra a veszélyekre, melyek a mában, majd a digitális jövőben fenyegetik az egyént, az emberi személyiséget. Munkánk egy nagy gondolati ívet követ: hogyan alakult ki az individualizáció eredményeképpen a személyiség, és vált meghatározóvá a nyugati kultúrában – miközben a világ más részein nem fejlődött ki –, hogyan érte el apoteózisát a fogyasztói társadalomban, és ezzel párhuzamosan hogyan épül le, hogyan dekonstruálja a posztmodern, majd a jövőre tekintve hogyan vesztheti el jelentőségét az új technológiák által uralt digitális korban.

Tanulmánykötetünk célja nem az, hogy a személyiségre vonatkozó felfogásokat egységesítse, hanem hogy azok sokféleségét bemutassa. Ennek megfelelően szerepelnek benne vallásos és metafizikus álláspontot valló szerzők írásai is. A kutatási koncepció ezért csak arra terjed ki, hogy megpróbálja keretbe foglalni az elkészült tanulmányokat; ez a keret pedig az a „munkahipotézis” – hogy a fejlettebb kultúrák és civilizációk személyiségképe is fejlettebb, gazdagabb, és fejlettségüket részben éppen a személyiség gazdagabb kibontakozásának köszönhetik.

A tanulmánykötet szerzői

BAJÁNHÁZY ISTVÁN egy. docens, Miskolci Egyetem ÁJK, Római Jogi Tanszék

BERKES ANDRÁS filozófus, festőművész

BÉRCZI SZANISZLÓ fizikus, ny. egy. docens, ELTE TTK Fizika Intézet

DR. HÉJJAS ISTVÁN kutatómérnök, vallástörténeti, pszichológiai és természet-
tudományos könyvek szerzője

KARD ALADÁR közgazdász, biotechnikus mérnök, publicista

KISS ENDRE filozófus, az ELTE professor emeritusa

KISS KÁROLY közgazdász és társadalomkutató, kandidátus, ny. egy. docens,
Corvinus Egyetem

MAJOR GYÖNGYI közgazdász, egy. docens, a Kortárs Női Reflexiók Fórumának
elnöke

PIKÓ GÁBOR Mózes teológus

SÜTŐ ZOLTÁN informatikus, a mesterséges intelligencia kutatója

A kötet tartalmának és koncepciójának kialakításában részt vett:

DETRÉNÉ LOMBAY KAMILLA

KÖNCZEY RÉKA

PÓSA GÁBOR

URBÁN IVÁN

Tartalomjegyzék

A letelepedett embertől a konzumidiótáig (Bevezetés és kutatási koncepció) <i>(Kiss Károly)</i>	9
--	---

I.

BEVEZETŐ TANULMÁNYOK

Az ÉN árnyalatai (filozófiai esszé a személyiségről) <i>(Berkes András)</i>	25
A személy fogalmának formálódása a bibliai időkben <i>(Bérczi Szaniszló)</i>	42
A közgazdaságtan emberképe <i>(Kiss Károly)</i>	50

II.

A SZEMÉLYISÉG A KÜLÖNBÖZŐ VALLÁSOKBAN ÉS FILOZÓFIÁKBAN

A személyiség a keleti vallásokban és filozófiákban <i>(dr. Héjjas István)</i>	61
A kereszténység az emberről (A tomista személyiségfelfogás) <i>(Kard Aladár)</i>	93
Teológiai személy- és sorselemzés <i>(Pikó Gábor Mózes)</i>	117
Kierkegaard és az egzisztencializmus <i>(Pikó Gábor Mózes)</i>	132
A századvég divatos filozófiai irányzatai: a dekonstrukció és a posztmodern kritikája <i>(Kiss Endre)</i>	146
A személy halála a posztmodernben <i>(Sütő Zoltán)</i>	152
Gép és ember viszonyának szemléleti kérdései <i>(Sütő Zoltán)</i>	163

III.

TERMÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOS VONATKOZÁSOK

Az emberi tudat és a világegyetem <i>(dr. Héjjas István)</i>	179
A tudat rejtélye. A neuronok és szinapszisok ÉN-je (szakirodalmi áttekintés) <i>(Kiss Károly)</i>	189
Az ösztönember és a felsőbb ÉN (A mélylélektan személyiségképe, irányzatai, módszerei) <i>(dr. Héjjas István)</i>	232

A római polgár politikai-jogi státusza (Individualizáció a Római Birodalomban) (<i>Bajánházy István</i>)	254
--	-----

IV.

AZ ÉN A DIGITÁLIS KORBAN

Kinek a kezében van a sorsunk? – Technofilozófia (<i>Kiss Károly</i>)	283
Az emberi létkepció újraértékelése (Az ember a mesterséges intelligencia korában) (<i>Major Gyöngyi</i>)	295
A mesterséges intelligencia lehetőségeinek értelmezése különböző világmodellekben (<i>Sütő Zoltán</i>)	316
A kiberfilozófia személyiségfelfogása (Feloldódik-e a személyiség a digitális korban?) (<i>Kiss Károly</i>)	333
ÖSSZEGZÉS (Kiss Károly)	
Individualizáció és személyiség – történelmi áttekintés	347
Robotok legyünk, vagy szabadok?	355

MELLÉKLET

Gothard Günther kiberfilozófus a szubjektívről és a kontextualitásról (könyvismertetés) (<i>Kiss Károly</i>)	375
--	-----

Kiss Károly

A letelepedett embertől a konzumidiótáig

(Bevezetés és kutatási koncepció)

1. A buddhizmus szerint a személyiség kompozit fogalom, mely halálunk után alkotó elemeire bomlik, akárcsak a testünk. A védikus hindu vallások szerint pedig csak a mindent magába foglaló Legfelső Létező, a Brahman mondhatja azt, hogy „én vagyok”, az egyéni lélek csupán a Brahman része. Az ember személyisége a buddhizmusban átmeneti jelenség, illúzió, a buddhisták célja az, hogy e nem állandó entitás vágyait, érzelmeit kioltva – és ezáltal megszabadulva a szenvedéstől – eljussanak a nirvánába, a tökéletes szellemi szabadság állapotába, amely azonban nem azonos a megsemmisüléssel. Ezekkel szemben a keresztény ember egyedi jelenség, példaképe Krisztus, Isten emberi megtestesülése. Egyénisége, lelke örökkévaló, a túlvilági létben folytatódik.¹

Európa a kora középkorban elmaradott, sötét, tunya kontinens volt. Csodálatos kiemelkedésében, felvirágzásában három tényező játszott fő szerepet: az individualizáció, a racionális gondolkodás és a szekularizáció. (De negyediknek talán az 1100-as években megalakult egyetemeket is tekinthetjük.) Az individualizációt a kereszténység emberfelfogása tette lehetővé, miszerint Isten emberi személyiséget öltött és megtestesült Krisztusban, továbbá az a tanítás, hogy a Teremtő előtt minden ember egyenlő. Fontos volt a szabad akaratról szóló tanítása is, mely együtt járt a felelősség hangsúlyozásával. A keleti despotikus hatalmakkal szemben Európában kialakult a magántulajdon és azzal párhuzamosan a személyiségi jogok. Ezek már a monarchiákban is alátámasztották, hogy az egyén ne csupán alattvaló legyen, az individualizáció irányába fejlődjön, és elvezettek a polgárosodáshoz és a későbbi demokráciákhoz.

2. A keleti vallásokban és filozófiákban a világ egységes, az ÉN annak része és alárendelt szereplője, nem válik ki belőle. Ezzel szemben a görög filozófiában Arisztotelésszel kezdődően, majd a későbbi nyugati filozófiákban és a keresztény-

¹ Héjjas István felhívja a figyelmet, hogy az *ego* feladása, az önfeladás nem idegen az európai civilizációtól, ezt az állapotot élték át meditációban a nagy misztikus keresztény gondolkodók (pl. Eckhart mester, Ávilai Szent Teréz), és hasonló „*egón* kívüli” lelkiállapotba kerül sok nagy szellemi alkotó, aki az elmélyült alkotás közben teljesen megfeledkezik az *egójáról*, alkotásával azonosul (pl. zeneszerzők, költők, festők, természettudósok stb.).

ségben is, ezt az egységet megbontották, a dualizmus útjára léptek. Az ÉN a nyugati világban a történelem legfontosabb szereplőjévé és alakítójává vált.

Míg Platónnál a világ egységes volt, Arisztotelész azt felbontotta: kivált belőle az én, a szubjektum, és elkülönülten tekint vissza a világ maradékára, az objektumra. A nyugati filozófiákra a dualizmus lett a jellemző, sőt, egyes irányzatokban a világ már csak az ÉN elgondolásaként létezik (lásd Berkeley szollipszizmusát). A felvilágosodás pedig már az ÉN-t tette meg a világ középpontjának, az ÉN ad értelmet az univerzumnak. Az egzisztencializmus még ezen is túlmutató irányzat; már nem csupán az emberi személyiséget, hanem az egyes ember létét teszi meg vizsgálódásának középpontjává.

A dualizmus a klasszikus német filozófiának is jellemzője: az abszolút szellem válik szét objektumra és szubjektumra, és közvetít önmagán keresztül e két pólus között. A gyakorlatban a kereszténység – azáltal, hogy Isten megtestesült Jézus Krisztusban – megteremtette az európai értelemben vett személyiséget. A marxi történelemfilozófia a tulajdon kialakulásával hozza összefüggésbe az európai személyiségfejlődést.

E különböző felfogások összeérnek, és oda vezettek, hogy az individualizmus vált már a középkortól kezdve, de különösen az újkorban és a legújabb korban Európa kiemelkedésének és hallatlan fejlődésének és felvirágzásának egyik alapjává és húzóerejévé. A folyamatnak árnyoldalai is vannak: ahogy az ember kiemelkedett ősi kisközösségéből, és individualizálódott, úgy vált kísérelőjévé az elidegenedés, a meghasonlottság, a magány, a céltalanság érzése.

3. Az individualizációt elősegítő intézmények kialakulása az európai antik demokráciákban kezdődött el. A tulajdon az ókori demokráciában is alapvető feltétele volt az egyéni szabadságnak. A görög és a római polgárnak magántulajdona volt, és beleszólása a közügyekbe. A római polgár – ha nem volt magánvagyonra – a közföldekben (*ager publicus*) való részesedés révén vált a közösség egyenjogú tagjává. Tőkei Ferenc ezt a társadalom–egyén–tulajdon triádon belüli dialektikus kapcsolatokat sémájával érzékelteti.²

Az individualizáció hosszú, több évezredes folyamatának egyik fontos összetevője a személyiségi jogok és a tulajdonjog fejlődése, mely részben követi, tükrözi a személyiség társadalmi-politikai-gazdasági státuszában létrejövő változásokat, részben azok hajtóereje. A mai, nyugati világ polgárának személyiségi, politikai és gazdasági jogainak kialakulásában a kétezzer éves római jog játszotta a főszerepet.

Németh László az ókori görögökről találóan azt mondta, hogy gyermekként nyúltak a dolgok felé, de férfikézzel ragadták meg azokat – utalva arra, hogy a szellemtörténetben vannak ilyen csodás időszakok, jelenségek, amikor egy-egy kultúra viszonylag rövid idő alatt bámulatos eredményeket produkál. Ilyen a római jog is. Mint ahogy a görög filozófiában felfedezhetők az ázsiai hatások, a római jog sem előzmények nélküli. Az emberiség első ismert törvényhozói a

² Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1977. E séma szerint a szocializmusban az egyén a társadalmi tulajdon részeseként válik a társadalom teljes jogú tagjává.

sumer államok fejedelmei voltak, és itt már a Kr. e. III. évezred elején agyagtáblába vészték a jogügyleteket. A sumer jog hatását megfigyelhetjük Babilónia, Asszír- és Palesztina jogfejlődésében. Sokat merített belőle az ókori Kelet leghíresebb törvényhozója, Hammurapi is (1728–1686). Az ékiratos jogforrások körében jelentős még a Kr. e. XIV. századra tehető asszír és a hettita jogkönyv. Kiterjedt törvényhozást folytattak a Kr. e. XI–X. században kialakuló Izrael és Júda királyai is. A legrégebb héber törvényeket Mózes nevéhez kapcsolták. India ókori jogszabályai – a héber joghoz hasonlóan – szoros összefüggésben álltak a vallási szabályokkal.³

A legfontosabb előzménynek azonban természetesen a görög jogot tarthatjuk, annak ellenére, hogy a görög jogrendszer gyökeresen eltért a későbbi rómainótól; a jogot nem választották külön az erkölcstől, hiszen még a jog szót sem ismerték. „Nem tettek különbséget közjog és magánjog, polgári- és büntetőjog között. A szabad emberektől az igazságosság erényét kívánták meg, s ennek alfajai szerint szabályozták a jogot.” (Megkülönböztettek kiegyenlítő igazságosságot, osztó igazságosságot, általános igazságosságot és méltányosságot.)⁴ A csoda az, hogy hogyan épülhetett fel ezekre a szellemi előzményekre a római jog ma is bámulatosan stabil, időtálló építménye.

4. Az individualizmus a nyugati kultúra és szellemiség tartóoszlopává vált, a reneszánsz idején – amikor félretették a vallási askézist – különösen fölerősödött, és, mint említettük, a felvilágosodás már az embert tette meg a világmindenség középpontjává. Az individualizáció a klasszikus polgár kifejlődésében érte el csúcspontját a XIX. század végén, a XX. század elején. Ennek mintapéldánya volt Márai kassai polgára. Aki vagy állami hivatalt töltött be (esetleg katonatisztként csinált karriert), vagy független értelmiségi pályát választott, vagy vállalkozása, üzlete volt. Stabil világnézettel és erkölcsi felfogással rendelkezett, a társadalom megbecsült tagja volt. Ismerte Európa kulturális értékeit és ragaszkodott azokhoz. „S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírnom engedik, tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, mely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében... láttam és hallottam Európát, megélttem egy kultúrát... kaphattam-e sokkal többet az élettől?” – írja az *Egy polgár vallomásai*ban. A nagytőke és a pénzvilág még nem uralkodott el olyan mértékben, hogy az egyéni életpályákat, egzisztenciákat nyilvánvalóan alárendelt, függő helyzetbe hozta volna.⁵

5. De a XX. század második felében „[a] lét transzcendens keretének megroppanása következtében az idő és a tér beszorult az arasznyi emberi lét keretei közé” – írja Hankiss Elemér semmihez sem fogható tömörséggel, költőiséggel és érzék-

³ Lásd erről Bónis György – Sarlós Márton (szerk.): *Egyetemes Állam- és Jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.

⁴ Uo. 30–31.

⁵ A kassai polgár leírását Márai *Egy polgár vallomásai* c. könyvében olvashatjuk. Budapest, Európa, 2006. Nem keverendő ez össze *A kassai polgárok* c. könyvével, melynek témája egy XIV. században lejártszó történet.

letességgel *Az ezerarcú énben*.⁶ A vallásosság meggyengülésének következtében megszűnt az öröklét; az élet értelmét és mindazt, amit az ember az élettől vár, a pillanatba, az egyén nyúl farknyi rövidségű létezésének korlátai közé kellett beszorítani. Ezzel az individuum, az egyéni lét még inkább előtérbe került. Erre a helyzetre ad választ a fogyasztói társadalom, amit Hankiss találóan „proletár reneszánsz”-nak nevez. Az én apoteózisának lehetünk tanúi: minden őerte történik, az ő megnyerése áll a legkülönbözőbb szereplők célkeresztjében, az önmegvalósítás és önkiteljesedés korszakát éljük. Valójában az egzisztencializmus is a transzcendencia megszűnésére adott válasz; az embernek saját magában kell keresnie az élet értelmét, meg kell alkotnia önmagát.

6. Most átugrottunk egy szellemi irányzatot és egy kort: a marxizmust, majd pedig a XX. századi európai önkényuralmakat. Marx és Engels – materialista történelemfelfogása ellenére – olyan idealizmussal nyilatkozott az emberről, melynek nincs evilági relevanciája.⁷ Amit tanaik követői ebből leszűrtek, abból olyan rendszerek következtek, melyek rosszabbak voltak a kizsákmányoló, kapitalista társadalmaknál. (Bár igaz, Lukács György szállóigéje szerint még a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál...) Kár, hogy Csányi Vilmos vonatkozó műveit még nem volt alkalmuk olvasni (hogy megtudják, milyen szerzet is az a *Homo sapiens*). A gyakorlati megvalósítás során az általuk vizionált „szabadon társult emberek közössége” helyett törvényszerűen olyan diktatúrák alakultak ki, amelyekben az egyén még az áru- és pénzviszonyoknak és a kizsákmányolásnak kitett országok polgárához képest is elnyomottabb volt. Ha a mai marxisták arra figyelmeztetnek, hogy Marx és Engels áru- és pénzviszonyoktól megszabadult embere csak idealizált jövőben képzelhető el, arra az a válasz, hogy a jövő – a jelenleg látható tendenciák szerint – inkább a munkavégzés lehetőségétől fogja megszabadítani az embert, minden korábbinál dehumanizálóbb veszélyeket idézve elő.

A megvalósult marxizmusnak nem volt „pszichológiája”; az egyes ember számára érdektelen volt, csak mint osztályának tagja kapott szerepet a történelem színpadán; meghatározása szerint az egyén a társadalmi viszonyok összessége. Baloldali körökben szélesen elterjedt az a nézet, hogy a marxi ideológia helyes volt, csak a megvalósítás során történtek hibák. Mint a volt szocialista gazdaságok eléggé alapos ismerője állíthatom, hogy nem a megvalósítással volt a baj; a marxi elméletet nem lehetett jól megvalósítani.⁸

⁶ Budapest, Helikon, 2015. 420.

⁷ Ideáljuk a szabadon társult emberek közössége volt, melynek tagjait áru- és pénzkapcsolatok helyett egyének személyes együttműködése kapcsol össze. A „személyes egyén” szerintük alárendelt szerepet játszik a társadalmi létfeltételeknek való kiszolgáltatottsága miatt, és arra következtettek, hogy a munkásoknak meg kell dönteniük az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák. Lásd erről Tütő László „Az emberiség legnagyobb mozgalmára” c. írását az *Eszmélet* 125. számában.

⁸ Húsz évig dolgoztam az MTA Világgazdasági Kutatóintézetében; a volt szocialista országok gazdasága volt a témám.

7. Miközben a fogyasztói társadalom az élet transzcendens kereteinek eltűnésére adott válasz, mely az individuum soha nem látott kultuszához vezetett, a posztmodern filozófia a személyiség tekintetében is elvégezte azt az elbizonytalanítást, relativizálást, lebontást, melyet a nyugati civilizációt fenntartó nagy „háttérszmék” vonatkozásában megtett. A *személyiség dekomponálása* Freuddal kezdődött, aki az ént három összetevőjére bontotta, és az addig uralkodó karteziánus felfogással szemben kimutatta, hogy az ént nem a racionális gondolkodás, hanem tudatalatti ösztönei vezérlik. Egyre inkább teret nyert az a nézet, hogy nincs egységes én, azt sokféle komponens alkotja, s ezt a modern neurobiológia különösen alátámasztja, elvitatva még a szabad akarat lehetőségét is. A posztmodern filozófiában az én dekonstruálódik, a személyiség hagyományos, a metafizikai szubsztancián alapuló felfogását felváltja annak különféle identitások mentén való megkülönböztetése. Az ént a fogyasztói társadalomban a fogyasztás érdekében végtelenül manipulálják, döntéseit, életét befolyásolják, önző, az anyagi javakat habzsoló konzumidiótává torzítják, s apoteózisáról valójában csak idézőjelben beszélhetünk. Ezen túl a dekonstruálás révén még metafizikai szubsztanciája is háttérbe szorul. (Bár látnunk kell, a személy dekonstrukciója nem egyértelműen negatív folyamat, a felbontás során felszínre kerülhetnek új, addig rejtett kvalitásai.)

Ezeket a jelenségeket Hankiss Elemér mindenkinél alaposabban és mélyebben elemzi. Ezért kutatásunkban a személyiség múltjára és jövőjére fektetjük a hangsúlyt: mi lesz az én sorsa a digitális világban. És a válasz egyértelmű: tovább folytatódik a személyiség eljelentéktelenítése, dekonstruálódása. Most már nem fogyasztásra csábító reklámokkal, az üzleti élet manipulációival, hanem a mesterséges intelligenciával, az algoritmusok világával szemben kell megvédenie önmagát, megőriznie autonómiáját.

8. A digitális kor beköszöntével a személyiséget két oldalról is veszély fenyegeti. A kiborggá válás (vagy csupán csak „letöltés”) során a *Homo sapiens* önmagát isteni tulajdonságokkal ruhazza fel: létét tetszés szerint meghosszabbíthatja, és az általa létrehozott technológiával mindenhatóvá válik. Az emberi létnek a halál ad értelmet: az egyszeri, megismételhetetlen létezés. Ennélfogva az öröklét lehetősége beláthatatlanul megváltoztatja majd személyiségünket, erkölcsi arculatunkat.⁹ Másrészt elkezdődött a folyamat, melynek során a személy fogalmát, a személyiség jegyeit kiterjesztjük nem biológiai entitásokra, így a számítógépre, az algoritmusokra is. Arisztotelész óta éles határt vonunk az én és a külvilág, a szubjektum és az objektum között. A kiberfilozófia ezt a határvonalat feszegeti, relativizálja, elmosva a különbséget gép és ember között. Sőt, Ray Kurzweil ember és gép összeolvadásáról beszél a nem is távoli jövőben. Nem az a legfélelmetesebb, hogy az algoritmusok és a mesterséges intelligencia uralma alá kerülhetünk; hanem hogy jelentéktelenné válunk, mert elveszik tőlünk azt, ami em-

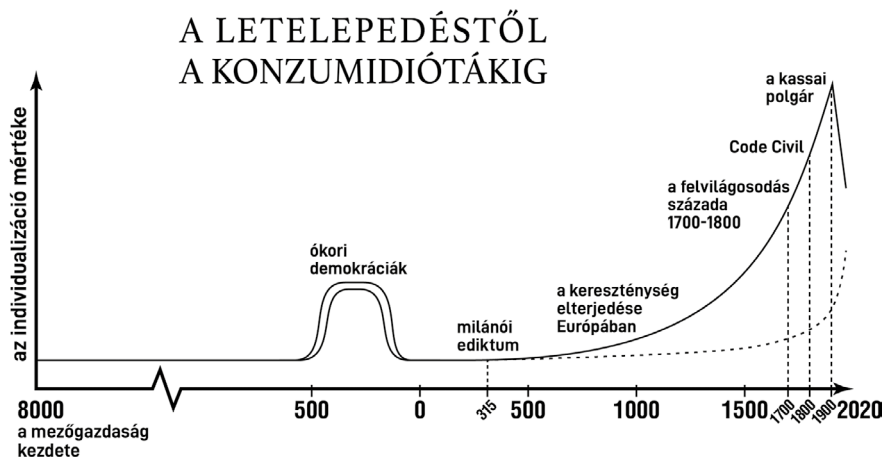
⁹ Az öröklét egyelőre még csak elméleti, távlati lehetőség, de ami már karnyújtásnyira van: az életkor jelentős meghosszabbítása. Erre az ad majd módot, hogy sejtjeink újraprogramozhatók lesznek – azaz az öregedés során bekövetkező elváltozások kijavíthatóvá, felújíthatóvá válnak.

beri mivoltunk lényege: a céltudatos tevékenységet, és hogy képesek vagyunk fenntartani önmagunkat. A mesterséges intelligencia megjelenése az emberi civilizáció pusztulásához vezethet, de legalábbis olyan deformálódásához, technológizálódásához, elgépiesedéséhez, amelyben már sokan nem szeretnénk élni.

A személyiség fogalmának, szerepének történelmi áttekintése tehát érdekes konklúzióhoz vezet. Miközben fontos szerepet játszott a nyugati civilizáció kialakulásában és dominánssá válásában, apoteózisát a fogyasztói társadalomban érte el, e civilizáció csúcán pedig elkezdődött a dekonstruálása, lebontása.

A politikai-ideológiai konjunktúrának köszönhetően váratlan irányból is súlyos támadás éri ma az egyéniséget: a nyugati világban identitásválság ütötte fel a fejét. A nemi, vallási, nemzetiségi, nemzeti identitás megvallása sokak szerint megengedhetetlen inkorrekttség azokkal szemben, akik mindezen vonatkozásokban bizonytalanok és nem definiálják magukat. A ténylegesen érintettek bizonyára kevesen vannak, de a korszellem és a média erősen felnagyítja ezt az irányzatot. Szerencsére, ez feltehetőleg csak múló divathullám, de a digitális technológiák okozta veszélyek annál reálisabbak és súlyosabbak.

9. Kutatásunk célja az, hogy áttekintsük az egyén, a személyiség kultúrtörténeti és filozófiai felfogását és szerepét a nagy világvallásokban és kultúrákban, és felhívjuk a figyelmet azokra a veszélyekre, melyek a mában, majd a digitális jövőben fenyegetik az egyént, az emberi személyiséget. *Munkánk egy nagy gondolati ívet követ: hogyan alakult ki az individualizáció eredményeképpen a személyiség, és vált meghatározóvá a nyugati kultúrában, hogyan érte el apoteózisát a fogyasztói társadalomban, és ezzel párhuzamosan hogyan épül le, dekonstruálódik, majd a jövőre tekintve hogyan vesztheti el jelentőségét az új technológiák által uralt digitális korban.*

Megjegyzések az ábrához:

- az individualizáció a mezőgazdaság kialakulásával és a letelepedéssel vette kezdetét;
- az ókori demokráciákat megelőző évezredekben is voltak jelentős szellemi és kulturális teljesítmények, de ezek nem jelentettek előrehaladást az individualizációban;
- ókori demokráciák:
  - Athén: a Kr. e. V. század közepétől (Periklésztől) Athén rómaiak által történő elfoglalásáig, Kr. e. 146-ig tartott;
  - Rómában a demokrácia kora Kr. e. 509-től Kr. e. 27-ig tartott; a királyság és a császárság közötti időszak volt;
- milánói ediktum: Nagy Konstantin idején a kereszténység először megtűrt vallássá, majd államvallássá lett;
- az ábra az Európában végbemenő individualizációt szemlélteti; Ázsiában az csak sokkal később kezdődött el (szaggatott görbe), de a fogyasztói társadalom felgyorsította; mivel Európában az utóbbi évtizedek eseményeit hanyatlásként éljük meg, a két görbe közeledett egymáshoz.

Az egyén eljelentéktelenedésének kezelésére, a művi megelégedettség drogokkal, hormonokkal történő előidézésére már született recept. Csakhogy míg azt Huxley a XXVI. századra jósolta, megvalósítására akár már két-három évtized múltán sor kerülhet, szükség lehet. Huxley ötlete még a disztópiák világába tartozott, a mai neurobiológia és génebészet azonban akár már ma megvalósíthatóvá teszi.

10. A *személyiség*, az *én* a társadalomtudományok egyik leggyakoribb témája. Behatóan foglalkozik vele a filozófia, a szociológia, a pszichológia, az antropológia. Az elmúlt évtizedekben a filozófia és a szociológia óriási nagy irodalmat produkált a témáról. Nagy segítségünkre van ennek áttekintésében *Hankiss Elemér* 2005-ben megjelent monumentális, 660 oldalas műve, *Az ezerarcú én – Emberlét a fogyasztói civilizációban*. Megközelítése döntően szociológiai és értékelvű. Az emberi énről szóló irodalomnak a legfontosabb irányzatai (Hankiss nyomán) az alábbiak:

- nincs egységes én, a személyiség megtöbbszöröződött ének halmaza;
- Nietzsche és az egzisztencialisták az ént az önalkotás, önmagunk konstruálásának eredményeként fogják föl;
- az ént az adott társadalom feltételei, a társadalomban élés körülményei hozzák létre;
- az én narratíva; a személyiség a magáról folyó elbeszélés során jön létre, ezért a nyelvnek különösen fontos a szerepe a személyiség alakulásában;
- az én csapda; azért találták ki, hogy a tekintélyuralom alattvalóivá tehesse az embereket;
- a XX. század végén a posztmodern filozófiai és szociológiai iskolák az én dekonstruálására, lebontására törekcsenek.

Ez utóbbi irányzat vezet át a kiberfilozófia elképzeléséhez, miszerint az algoritmusok, a gépek is felruházhatók szubjektív tulajdonságokkal.

11. Kutatásunkat abból a szempontból tartjuk újnak, hogy a személyiségről szóló kétségtelenül gazdag *mai szakirodalmat kiegészítjük a múlttal és a jövővel*, beillesztjük a nagy történelmi távlatokba. Megközelítésünk történelmi, tehát a személyiség kialakulásának folyamatát követjük nyomon az ősi vallásoktól és ideológiáktól kezdve. Ennélfogva nem témánk a személyiségfelfogások azon gazdagságának tárgyalása, mely a mai társadalomtudományokat jellemzi, és melyekről Hankiss művében olvashatunk összegző jelleggel. (Hiszen az a nyugati, legújabb kori általános személyiségfelfogásnak a részletezése.)

Mi a személyiséget főként teológiai, filozófiai, pszichológiai és természettudományos szempontokból vizsgáljuk. Elemzésünk történelmi abban az értelemben is, hogy az egymást követő szellemi-vallási áramlatok és korok személyiségfelfogását többnyire fejlettebbnek tartjuk az előzőnél.

12. Másként gondolkodik az individualizációról és a személyiséggé válás okairól Noam Chomsky. Felfogásunk szerint ebben a magántulajdon és a szabadságjogok játszottak meghatározó szerepet. Mi a személyiség kialakulását társadalmi fejlődés eredményének tartjuk. Ezzel szemben Chomskynál a személyiség biológiai-pszichológiai fejlődés eredménye. „Az egyének biológiailag determinált határaikon belül kreatív képességekkel rendelkeznek [...], és ezek teljes körű *ki-fejlődése* révén válnak valódi szubjektumokká” – olvashatjuk *Miféle teremtmények vagyunk?* c. könyvében.¹⁰ E kreatív képességek megvalósítását szerinte a munkamegosztás hiúsítja meg, és az olyan társadalmi formák, mint a kapitalizmus, mely az egyéni érdekeket helyezi előtérbe. Társadalmi-politikai nézeteit tekintve nem hiába sorolják Chomskyt az anarchisták közé. Ideálja az önkéntes szövetségekre alapított társadalom, melyben a szövetkezetek, a munkások által irányított és birtokolt vállalatok játszzák a fő szerepet. Az állam létét csak az igazolhatja, ha az védelmet nyújt a kapitalizmus sújtotta áldozatoknak.

De összecseng ez Marxnak és Engelsnek a kommunizmusra, az egyének majdani szabad társulására vonatkozó elképzeléseivel is, és azzal, hogy a munkások csak az állam felszámolásával valósíthatják meg személyiségüket.

13. Amikor megszületünk, már félig kész egyéniség vagyunk; magunkkal hozzuk a genetikai csomagban legfontosabb hajlamainkat. A csecsemőkorunkban és a kisgyermekkorban (életünk első két, maximum három évében) ért hatások belénk ívódnak (*imprinting*), és a genetikai hajlamokkal együtt kialakul az egyéniségünk. Konrád Lorenz ez utóbbi hatásokat annyira fontosnak tartja, hogy szerinte, akit élete legelső éveiben nem szerető szülőpár nevel, abból sohasem lesz kiegyensúlyozott, normális lelkületű ember.¹¹ Vajon mit tud hozzáadni ehhez a nevelés, az oktatás, és később a társadalmi környezet?

¹⁰ Budapest, Kossuth, 2018. 23. (Ezt valójában Akeel Bilgrami írja, a könyv előszavának, összefoglalójának szerzője.)

¹¹ Mellékfoglalkozásként hosszú éveket töltöttem el állami gondozott intézeti gyerekek nevelésével. Ezek a tapasztalataim teljes mértékben alátámasztják Lorenz megállapítását.

Korábban az Amerikában kialakult behaviourizmus (és még korábban Pavlov) azt vallotta, hogy az emberi magatartás kondicionálható, a körülmények függvényében, azok megváltoztatásával, ösztönzéssel alakítható. Az utóbbi időkben azonban kialakult az a felfogás – legismertebb képviselője az amerikai fejlesztépszichológus Judith Rich Harris –, miszerint az emberi jellem tanítással, ösztönzéssel nem változtatható meg. Ez az irányzat kétségbe vonja az oktatás/nevelés eredményességét, a gazdaságban az ösztönző eszközök sikerességét.

Én úgy gondolom, hogy meg kell különböztetnünk az öröklött, kora kisgyermekkorban kialakult karaktert és a későbbi oktatás, nevelés és ösztönzés hatásságát. Amennyiben az emberi magatartás racionális (csak kis mértékben az), a körülmények megváltoztatásával, ösztönzéssel, tanítással alakítható. Tehát ha az öröklött és a korai szakaszban kialakult hajlamokon nem is lehet változtatni, a magatartáson, a viselkedésen igen.

A szocializáció azt jelenti, hogy az ember (a felnövekvő gyerek) elfogadja, adottnak veszi azokat a normákat és értékeket, melyeket a család, az iskola, a munkahely, a társadalom intézményei közvetítenek számára. Ennek az elfogadásnak, alkalmazkodásnak a mértékét határozza meg és befolyásolja a genetikai csomag és a kisgyermekkor *imprinting*. Különböző társadalmak különböző normákat és értékeket közvetítenek tagjaik számára.

14. Az „én” fogalma, mibenléte a tudathoz hasonló rejtély. Folyamatos változásban és átalakulásban van, és kilengései esetlegesen, neurobiológiai folyamatok véletlenszerű eredményeként alakulnak ki. „Az én, mint a folyamatosan döntéseket hozó egységes egész koncepciója csupán illúzió, amelyet a saját tudatalatti elménk hoz létre” – írja Kaku.¹² Az én ezek szerint illúzió, mint ahogy azt a távol-keleti vallások és filozófiák tartják. Eagleman azt hangsúlyozza, hogy „emlékeim összessége vagyok”, és „talán az emlékek jelentik az ’én’ folytonosságát megvalósító fonalat”.¹³ Az én, a személy, a személyiség, az egyén, az individuum fogalmát szinonimának tekintjük. Saját definícióval is rendelkeznek ugyan, de különbségeik hangsúlyozása inkább akadályozná, semmint elősegítené e kutatást. Leegyszerűsítve: a személyiséget az individualizáció eredményének tartjuk.

E kötet szerkesztője – munkahipotézis-jelleggel – a *személyiség* fogalma alatt *ma* annak a hagyományos liberális demokráciákban kialakult felfogását érti: a polgár, aki – vagyona vagy foglalkozása révén – önálló egzisztenciával rendelkezik és szavazati és véleménynyilvánítási jogával élve beleszól a közügyekbe.¹⁴ A személyiség történelmi vizsgálata során ez a definíció természetesen nem alkalmazható. Korábbi korok, társadalmak, vallások és ideológiák esetében a személyiség alatt az egyén autonómiáját értjük; milyen mértékig vált el a közösség-

¹² Michio Kaku: *Az elme jövője*. Budapest, Akkord Kiadó, 2014. 52. A tudatot mint vezérgazgatót elképzelő fejtegetés.

¹³ David Eagleman: *Az Agy*. Budapest, Akkord Kiadó, 2017. 26.

¹⁴ Elismerem, ez a fogalomhasználat önkényes. De mentségemre szóljon, hogy szinte minden tudományág más-más értelemben használja. Szent Tamás szerint pl. az ember egyszerre személy és individuum. Az individuum az ember materialista valóságához kötődik, a személy a lelkihez. (Lásd erről Kard Aladár tanulmányát ebben a kötetben.)

től, milyen mértékig vették figyelembe egyéniségét, volt-e módja az önálló életre és gondolkodásra. (Társadalmon kívüli ember természetesen nincs, tehát az önállóság, az autonómia a társadalmi beágyazottság keretein belül értendő.) A személyiség biológiai, pszichológiai és spirituális felfogása tudományos és teológiai kérdés, az öntudattal, a gondolkodással és az agyműködéssel kapcsolatos.

15. Csányi Vilmos a legfontosabb emberi tulajdonságnak közösségsszervező képességünket tartja, és életünk legfontosabb színterének a kisközösségeket. Az ősi kisközösségekben történt meg az „elsődleges szocializáció”, a kultúra átvétele, megtanulása. Amikor az archaikus kisközösségek megszűntek, és kialakultak a nagy tömegtársadalmak, a kultúra átadása a „másodlagos szocializáció” révén történt meg. A kisközösségek háttérbe szorultak, és elkezdődött az individualizáció folyamata. E folyamat végső stációjában, amelyben most vagyunk, létrejöttek az „egyszemélyes közösségek”, az „egyszemélyes csoportok”, és ennek az állapotnak az ideológiája a szélsőséges liberalizmus.¹⁵

Ez az okfejtés ellentétes koncepciókkal, miszerint az individualizáció pozitív folyamat, és az vezetett Európa és a nyugati világ felemelkedéséhez. Én azt hiszem, hogy bármennyire is fontosak a kisközösségek, nem tekinthetünk el attól, hogy azok milyen nagyobb társadalomba ágyazódnak be. Márpedig az archaikus kisközösségeket despotikus rendszerek követték, majd a jobbagyság, a feudalizmus társadalmá. Vajon állíthatjuk-e, hogy azokban az ember jobban kiteljesedhetett, szabadabb volt, emberhez méltóbb életet élt, mint a mai tömegtársadalmakban, amelyekben eltűntek ugyan a tradicionális kisközösségek, de jogi egyenlőséget élvezünk – és nem mellékesen anyagi bőséget?

Az én álláspontom szerint a felvilágosodás utáni jogi egyenlőség a személyiség fejlődését eredményezte, mely fejlődés valójában a kereszténység eszméinek megjelenésével kezdődött el. A felvilágosodás és a polgárság liberális emberfelfogása kifejezetten humánus és „haladó” volt, de már a kereszténységgel elkezdődött a személyiség új, emberséges felfogása.

16. A szubjektumot a személy szinonimájának tekinthetjük. Havas Ferenc nyelvfilozófus szerint a szubjektum „történelmi termék”, az antik polisz felbomlása után alakult ki, amikor „az egyes ember létehetőségeinek kibontakozását többé nem magától értendő szükségyszerűséggel határozza meg a közösség sorsa, amikor az egyén és a közösség érdekének érvényesülése többé nem esik, nem eshet egybe”. Amikor színre lép „a magánmunkán, pénzviszonyokon alapuló társadalmi viszonyok révén előálló magánember. [...] Platón és Arisztotelész kétségbeeséssel látta ezt a változást, számukra a közösségitől elkülönült életstratégiák kialakulása a morális bomlással, a legfőbb értékek feladásával volt egyenlő.”¹⁶ Míg tehát Csányi az archaikus társadalom felbomlásával magyarázza az individualizáció kezdetét, Havas az antik poliszéval. Hasonló folyamatokról van szó, melyek eredménye a személyiség, a szubjektum kialakulása.

¹⁵ Lásd erről pl. *Íme az ember* c. könyvének (Budapest, Libri, 2015) Az egyszemélyes közösségek kialakulása c. fejezetét.

¹⁶ Havas Ferenc: *Onoma, rhéma, logosz*. <https://core.ac.uk/download/pdf/51326115.pdf>

Az európai filozófiai gondolkodásban a szubjektum „felfedezését” Arisztotelésznek tulajdonítjuk. De azáltal, hogy Platón bevezette az „onoma–rhéma” (alany–állítmány) képletet, „az európai logikai–filozófiai hagyomány alapevidenciáját, a tudás par excellence keretét fogalmazza meg: a tudás letéteményese az (igaz) ítélet, az ítélet lényege pedig, hogy valamiről állítunk valamit. Az igazán lényeges momentum itt a szubjektum felfedezése.” Ezért Platónt a logikai értelemben vett szubjektum atyjának tekinthetjük.¹⁷

17. A jog számára az a teljes jogú személyiség, aki tetteiért teljes mértékben felelősséggel tartozik. Így nem azok a kiskorúak és a korlátoltan beszámíthatók. Eddig a felfogásig azonban hosszú út vezetett a Magna Chartától az amerikai alkotmány 1791. évi ötödik kiegészítésén át a mai helyzetig. Az ötödik kiegészítés idején a személyiség mint jogi fogalom köréből még ki voltak zárva az amerikai őslakosok, a rabszolgák és a nők. Kant úgy tartotta, hogy a nők, az inasok és a cselédek azért nem tekinthetők teljes jogú polgári személyiségnek, mert életüket mások szolgálatának szentelik.¹⁸ A brit polgárjog a nőket tulajdonnak tekintette; a nő lánykorában az apja, férjhez menése után a férje tulajdona volt. A nők jogi emancipációja hosszú ideig tartott, Svájcban pl. csak 1971-ben kaptak szavazati jogot. A magyar 1848-as jobbágyfelszabadítás után sem kapta meg mindenki „az alkotmány rózsáját”, töviseit továbbra is „a nép közé vetették”.¹⁹ A két világháború közötti hazai majorsági cselédek és családjaikat a földesurak úgy adták-vették, mint a rabszolgákat.²⁰ Érdekes állatvédelmi fejlemény az a kezdeményezés, hogy az emberszabású majmokat és a delfineket emberi személyiségi jogok megadásával védjék.²¹

A jog (személyiségi jogok) szerepe a személyiség kialakulásában annyira nyilvánvaló, hogy ezt a területet csak két tanulmány érinti. Az egyik az individualizáció kezdeti, korai szakaszába viszi el az olvasót: amikor az ókori Rómában a római polgárt személyiségi jogai és vagyona tette a közösség egyenrangú tagjává. A másik arról értekezik, hogy miért tilos egyenlőségjelet tenni az emberi jogala-

¹⁷ Uo. E „felfedezés” mögött bonyolult morfoszintaktikai nyelvtani jelenség áll. Az ún. ergatív nyelvekben (baszk, kaukázusi, sumer) nincs tárgyeset, a mondat tárgyas voltát az alany ergatív esete jelöli, azok talaján tehát nem jöhetett volna létre az alany–állítmány képlet, „az európai logikai–filozófiai hagyomány alapevidenciája”. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a sumer nyelv és kultúra szerepe ugyanaz volt az ókori Keleten, mint a görögé, majd a latiné; miután ezek a birodalmak megszűntek, nyelvük holt nyelvként élt tovább a kultúrában, a tudományban és a művészetekben a középkorban (és máig hatóan a jelenben).

¹⁸ Lásd Chomskynál (86.). Szerintem a mai új baloldali, genderista vagy akármilyen lázadók még azért nem döntötték le Kant szobrait, mert filozófiailag nem elég műveltek, nem ismerik idevonatkozó nézeteit.

¹⁹ Petőfi Sándor: *A nép nevében*.

²⁰ Lásd Illyés Gyula: *Puszták népe* (eredeti megjelenés: 1936).

²¹ Ezt több országban is fontolgatták, legmesszebb az új-zélandi parlament ment el 1999-ben, Peter Singer állatvédő filozófus javaslatára. A vita nem arról folyt, hogy megadják-e az emberszabású majmoknak az emberi személyiséget megillető jogvédelmet, hanem hogy annak milyen szintjét. Végül korlátozott személyiségi jogokat kaptak, a gyerekek vagy a szellemi fogyatékos felnőttek mintájára (azaz a jogokkal nem járnak kötelességek).

nyiség és a nem humán entitások, a mesterséges intelligencia jogi leírása közé – azaz amikor már túl leszünk a klasszikus személyiségi jogok korszakán.

18. Európa szellemi-kulturális alapja, gyökere a görög filozófia, a keresztény vallás és a római jog. Témánk szempontjából: a görög filozófia Arisztotelésszel kezdődően az egyént, a szubjektumot kiemelte az objektumból, a nagy egészből, és megkülönböztette azt a világ minden más részétől; a keresztény vallás Istent megtestesítette az emberben, Jézus Krisztusban; a római jog az embert felruházta a személyiségi, a politikai és a tulajdonhoz való jogokkal. E három összetevő eredményeként alakult ki az európai személyiség. A jövő, jövőnk nagy kérdése, hogy a digitalizáció, az informatika, a mesterséges intelligencia milyen változásokat hoz az ember személyiségében, és ezek a változások majd fejlettebb személyiségképet eredményeznek, vagy torzulást fognak jelenteni.

Tanulmánykötetünk célja nem az, hogy a személyiségre vonatkozó felfogásokat egységesítse, hanem hogy azok sokféleségét bemutassa. Ennek megfelelően a szerzők között vannak vallási és metafizikai alapokon állók is. A kutatási koncepció ezért csak arra terjed ki, hogy megpróbálja keretbe foglalni az elkészült tanulmányokat; ez a keret a fentebb említett „munkahipotézis” – hogy a fejlettebb kultúrák és civilizációk személyiségképe is fejlettebb, gazdagabb, és fejlettségüket részben éppen a személyiség gazdagabb kibontakozásának köszönhetik.

Az *I. fejezetben* három tanulmányt közlünk, melyek különböző nézőpontból közelítik meg a témát, azzal a szándékkal, hogy felkeltsék az olvasó figyelmét. (A szerzők Berkes András, Bérczi Szaniszló és Kiss Károly.)

A *II. fejezet* az individualizáció vallási és filozófiai vetületeit tárgyalja. Héjjas István a buddhizmust, a taoizmust és az indiai vallásokat tekinti át abból a szempontból, hogy szerepet kapott-e bennük az én, a személyiség. Kard Aladár és Pikó Gábor Mózes ezzel szemben bemutatják, hogy a kereszténységben az én – különösen a szabad akarat által – hangsúlyos szerephez jut. A filozófiai irányzatok közül Pikó Gábor Mózes Kierkegaard egzisztencializmusba hajló kereszténységét vizsgálja. Két rövid tanulmány – Kiss Endréé és Sütő Zoltáné – a mai divatos filozófiákat, a posztmodernet és a dekonstrukciót elemzi, kellő háttérrel adva a századvég és a századelő személyiségfelfogásának megértéséhez. Sütő Zoltán a fejezetben belüli másik, rendhagyó írása nagy gondolati sémákat vázol fel, és azokon belül elemzi ember és gép viszonyát.

A *III. fejezetben* természet- és társadalomtudományos tanulmányok olvashatók. Héjjas István az emberi tudatot kozmikus dimenzióban helyezi el. Kiss Károly szakirodalmi áttekintést ad a tudatra vonatkozó elméletekről. Héjjas István másik írása a pszichológia mélylélektani irányzatait foglalja össze. Bajánházy István elénk tárja, hogy az ókori római demokrácia idején – történelmünk e kivételes korai évszázadaiban – milyen személyiségi, politikai és tulajdonjogokkal rendelkezett a római polgár.

Míg kötetünk első három fejezete a múlttal és a jellel foglalkozik, és sajátos nézőpontból, az individualizáció szemszögéből tekinti át az emberi történelmet, az utolsó, a *IV. fejezet* a jövőre irányul. Mi fog történni azzal a személyiséggel, akit – szándékaink szerint – oly behatóan vizsgáltunk a földművelés kezdetétől, a letelepedéstől napjainkig. Képesek leszünk-e irányítani, kezelni a technológiát, vagy az a fejünkre fog nőni (Kiss Károly). Milyen irányt fog venni az informatika, a szoftverfejlesztés és a mesterséges intelligencia fejlődése? Sütő Zoltán a témának elsősorban a filozófiai vetületeit tárgyalja. Major Gyöngyi mélyrehatóan vizsgálja emberi mivoltunk fogalmának megváltozását: eddig a biológia és a kultúra kölcsönhatásában határoztuk meg magunkat, most a hagyományos biológiai-kulturális dimenzió mellett, azzal szemben megjelent egy harmadik: az emberről levált gépi/mesterséges kultúra. Hogyan kísérli meg áttörni a kiberfilozófia az ember és gép közé állított arisztotelészi korlátot – ezt Kiss Károly tanulmánya mutatja be.

A bevezető tanulmányban a múlttal és a jellel foglalkoztunk. *Az összegzés* a jövőt fürkészi: mi lesz az emberi személyiség sorsa a digitális világban. Az első fejezetek tartalmára az összegzésben átfogó, rendszerező táblázatokkal térünk ki.

A Mellékletben Gotthard Günther kiberfilozófus legfontosabb, angol nyelven megjelent tanulmányairól ad áttekintést Kiss Károly.